

Runfynd 1976

Av Helmer Gustavson och Jan Paul Strid

Gustavson, H. och Strid, J. P. 1977. Runfynd 1976. (Rune Finds 1976.) *Fornvännen* 72. Stockholm.

The authors discuss some of the rune finds registered in 1976: a medieval lead cross from Visby with runic inscription in latin, an 18th C. wooden bowl from Dalecarlia with runic inscription and four Viking Age runestone fragments from Enköping, Uppsala, and Ed parish in Uppland.

Helmer Gustavson and Jan Paul Strid, Riksantikvarieämbetet, Box 5405, S-114 84 Stockholm, Sweden.

Bland de nio fynd som Runverket registrerat 1976 är fynden av ett medeltida runristat blykors från Visby med en latinsk inskrift och en träskål, en s.k. vridskål, från Dalarna med en inskrift i dalrunor från 1700-talet i första hand värda att nämnas. I övrigt rör det sig om fyra fynd från Uppland och Gästrikland av runstensfragment med runinskrift samt, i tre fall, fynd som inte är runristade utan enbart ornerade.

Materialet från Gästrikland, återfunna fragment av två tidigare kända runstenar från Hedesunda (L 1048) och Österfärnebo (L 1045) bearbetas av Sven B. F. Jansson för publicering i serieverket Norrlands runinskrifter. Blykorsen från Visby kommer att publiceras i en separat artikel i *Fornvännen* 1978 och behandlas helt kort i föreliggande artikel.

Dalarna

Genom bibliotekarien Erik Yngström, Eskilstuna, inlånades i november 1976 en träskål (fig. 1) med runinskrift till Runverket för undersökning. Skålen ägs av herr Birger

Lundberg, Grängesberg, som inköpt den för ca sju år sedan av jägmästarassistenten Åke Eriksson, Falun, vilken i sin tur enligt uppgift fem år tidigare köpt skålen på auktionen i Falun av en för honom okänd man, som inropat skålen på auktion i Mora.

Skålen är en s.k. *vrid-* eller *vrilskål* som använts vid smörframställning. Den är av björk, ovalt trågformad med glatt yta i vilken flera smärre fördjupningar och en större syns. Förmodligen rör det sig om märken efter täljning. I nedre delen av ena kortsidan finns ett avtappningshål (diam. ca 2,5 cm) med en svicka (diam. ca 2 cm) kring vilken en packning av tyg lindats. På bägge sidor av avtappningshålet har en spricka uppstått i skålens längdriktning.

Yttermått: längd 48 cm, bredd 23,5 cm, höjd 10 cm (mitten) 14 cm (kortsidorna). Inermått: längd 44,5 cm, bredd 21,5 cm. Stödbotten: längd 23 cm, bredd 11 cm.

2,5 cm nedanför framsidans övre kant står inristat med latinska versaler O E S jämte ett bomärke i form av en ligatur av bokstäverna V och E. 4 cm därunder finns ytterli-

Fig. 1. Runristad skål från Dalarna. Foto Gunnel Jansson. (ATA.) — Rune-inscribed bowl from Dalecarlia.

Fig. 2. Skålens runinskrift. Foto G. Jansson. (ATA.) — The runic inscription on the bowl.

gare ett bomärke i form av ett stort E och till vänster under detta ett bomärke i form av en ligatur av bokstäverna O och E. Bokstäverna är ca 1,5 cm höga.

Runskriften (fig. 2) löper medsols längs den ovala stödbottens ytterkant med början vid ena kortsidan. Inskriften är från tecken 35 till slutet mycket sliten men ändå fullt läsbar.

Inskrift:

dena : skålen : är : giord : ili :
 1 5 10 15 20
 s : kâölär : dalen oc : öfra : bu
 25 30 35 40
 den : anno 1729
 45 50

Av den ytterst svagt skönjbara ristningen som löper ovanför tecken 2 — 24, har kunnat urskiljas:

dena . . . giord i

Troligen har denna ristning haft samma lydelse som runföljden 1 — 24.

I Dalarna utgör socknarna i Ovansiljan och bland dem särskilt Älvdalen en bygd vars ålderdomliga särprägel, inte minst i språkligt avseende, knappast äger motsvarighet i Sverige. Från fornspråket har sålunda älvdalsmålet bevarat en mängd företeelser i bland annat verb- och substantivböjning som sedan länge varit försvunna i riksspråket.¹ Märkligast är kanske ändå att runskrift brukats i Älvdalen ända in i vårt århundrade. Och som Elisabeth Svärdström understryker i sin uppsats "Runorna och Ovansiljan, den germanska skriftens sista fäste" (Svärdström 1971, s. 45) äger dalrunorna obruten hävd från den medeltida runskriften. Redan i denna märker man dock påverkan från det latinska alfabetet och i dalruninskrifterna från 1500-talet till 1800-talets slut kan man iakttaga hur allt fler latinska bokstäver blandas med runorna, tills slutligen i de yngsta inskrifterna endast ett fåtal runtecken återstår (Svärdström 1971, s. 45, 51 f.).

Av den här behandlade inskriftens tecken har följande genomgående latinsk form: **d s, k, l, r, i, ö**. Typiska dalrunor är däremot tecknen för **e, n, a, å, ä, g, o**.

Ett alfabet med skålens tecken får följande utseende:

X	B	C	D	I	Þ	R	I	K	L	Þ	N	
a	b	c	d	e	f	g	i	k	l	þ	n	
φ	o		R	S	V					×	×	Ö
	o		r	s	u					ä	ä	ö

Allmänt kan sägas att inskriften uppvisar förhållandevis många latinska bokstäver. Tecknen är entydiga trots slitning. Skador uppvisar tre tecken: 43 **n**, av vilket endast nedre delen av huvudstaven samt bistaven återstår, 38 **a** vars högra övre bistav nästan utplånats och 37 **r**, som är hårt slitet, toppen av huvudstaven är borta liksom den nedre bistavens nedre del. Den övre bistaven är bevarad i form av en tunn, skuren linje. 35 **ö** är i övre vänstra delen genomskuret av en ca 5 mm lång linje. Huruvida två mindre, punktformade fördjupningar 3,5 mm ovanför tecknet är rester av ö-prickar kan ej säkert avgöras. I 36 **f** är övre delarna av bistavarna endast svagt skönjbara på grund av slitning. 39 **u** är stupat. Skiljetecknen har formen av tre, i ett fall fyra (efter 20 **i**) korta, lodräta streck.

Särskilt intresse tilldrager sig **ä**- och **å**-runorna, vilkas utformning brukar skifta i dalruninskrifterna. **å** har här lodrät huvudstav, **ä** har lutande huvudstav och bistavarna löpande snett nedåt höger.

Samtliga inskriftens runtyper återfinnes i Adolf Noreens schema över dalrunornas olika former (Noreen 1906). Detta schema utarbetades efter jämförelser mellan inskrifter på tjugosju olika föremål. Trots att idag mångdubbelt fler inskrifter med dalrunor granskats, är schemat fortfarande i stort sett giltigt (Svärdström 1959, s. 9). En jämförelse visar att skålens runformer överensstämmer mest med dem som i schemat antecknats för 1720-talet (Prästboden och Åsenboden). Vissa tecken, såsom latinskt **k** uppträder dock i schemat först 1773 (Ihre-Götlin),² latinskt **l** 1738 (Mångsbodarna) och den lutande **ä**-runan 1750 (Baltzar). Latinskt **n** och **o** förekommer i inskriften endast i ordet *anno*. Runa 23 kan grafiskt läsas antingen som **å** eller **h**. Den gamla **h**-runan, som ännu på den runristade stolen från Lillhär-

dal har sitt rätta ljudvärde (Bugge 1900, s. 34), betecknar nämligen i dalska runinskrifter också *ā*, vilket självfallet måste ses mot bakgrunden av att *h* framför vokal saknas i älddalsmålet (Levander 1928, s. 31). En i detta sammanhang intressant uppgift lämnar E. Götlin i en not i dissertationen "De runarum in Svecia occasu II" (Götlin a.a. s. 21), där det påpekas att de älddalska runtecknen för *h* och *ā* har samma utseende och att anledningen härtill är att älddalsborna ej uttalar *h* utan i dess ställe säger *ā*. Ljudet *h* anses till och med vara fult: "nostrum *h* liot *ā* i.e. molestum (styggā *ā*) nuncupantes".

Runinskriftens språk är rikssvenska, vilket ej är ovanligt i älddalska runinskrifter. Ofta avslöjar emellertid ristaren sitt ursprung genom något språkligt särdrag såsom t.ex. Hykieskälens tillverkare, när han ristar sitt namn i *e n d e s o n* (Hindersson utan *h* (Svärdström 1959, s. 10). Vår skåls korta inskrift lämnar emellertid föga underlag för en sådan proveniensbestämning. Den dubbla bestämda formen (*denna* följt av bestämd form *skålen*) har visserligen motsvarigheter i älddalsmålet,³ men typen är också vanlig i Gustav Vasas Bibel, som bör ha varit en viktig källa för älddalingarnas kunskap i riksspråket. Inskriften *bud* med u-vokalism överensstämmer med älddalskt uttal. (Levander, Björklund 1962, s. 154 A).

Intressantast, och samtidigt besvärligast att komma till rätta med, är det ortnamn som uppenbarligen döljer sig i runföljden 19—32 *li : s : k å ö l ä r : d a l e n*. Placeringen av 20 i tätt intill 19 | tyder på att ristaren här haft svårigheter. Det ligger nära till hands att gissa att han här försökt kläda ett ortnamn i rikssvensk språkdräkt.⁴ Förre chefen för ortnamnsarkivet i Uppsala, Helge Lindberg, har välvilligt meddelat mig, att han inte finner det osannolikt att med *li : s : k å ö l* avses ett ortnamn *Lissköl*, dvs. *Lillköl*.⁵

Appellativet *köl* m., fsv *kiöl*, f.isl. *kiölr*, i gängse etymologiska ordböcker tillbakafört på ett urnordiskt **kelu-* med grundbetydelsen 'böjt föremål' kan i Älvdalen liksom i Härjedalen beteckna 'myrmark, sumpig slät-

termark' (Lindberg 1941, SAOB K 3788, Noreen 1882, s. 134). Dyliga slättermarker eller *kölar* är välkända i Älvdalen och Levander nämner att det "åtminstone i de nordliga bygderna från Ore till Transtrand, var... regel, att till myrslättermarken hörde en *slogbod* (gapbod), *gapkoja*, *höstuga*, *kölbod*... timrad av halvkluvna stockar samt bestående av tre väggar och ett sluttande tak" (Levander 1943, s. 218).

Om skiljetecknet efter 27 *r* är felplacerat, vilket inte förefaller osannolikt med tanke på det intryck av osäkerhet ristningen ger här, skulle efter *Lillköl* följa ännu ett ortnamn *är : d a l e n*, som knappast kan åsyfta något annat än Lillhärdal. Lillhärdal heter i Härjedalen *Härdal* (Rostvik, 1967, s. 145), i Älvdalen *Ärdal* utan *h*, vilket antyder att ristaren är en älddaling. Namnet *Lissköl/Lillköl* finns enligt Lindberg ej upptecknat från Älvdalen men däremot från Lillhärdal, där ett *Lillköl* finns i Orrmo och ett *Lillkölen* i Östansjö. *Lillköl* i Östansjö, invid Ny- i Nybodsjön å konceptkartan KG 82 SO, bildar med *Storköl* en myr vid Nybodsjön, som med ett sammanfattande namn kallas Necktjärnbecksmynnen. *Lillkölen* i Orrmo ligger ca 5 km öster om byn Östansjö invid Orrmosjön och finns utsatt på kartan (KG 82 NO). Enligt upptecknaren utgöres *Lillkölen* av en mindre slättermyr. Vilket av dessa alternativ man bör välja är enligt Helge Lindberg svårt att avgöra. Till detta ortnamn skall fogas den närmare bestämningen i slutet av ristningen: *o c : ö f r a : b u d e n* "och (i) övre boden (i Lillköl)".

Ristningen skulle alltså i sin helhet få följande tydning: "Denna skål är gjord i Lissköl i Ärdalen (dvs. Lillhärdal) och i övre boden (där) anno 1729."

J.P.S.

Gotland, Visby, Stadsåga 11, Botaniska trädgården

I november 1976 överlämnades ett litet nyfunnet runristat blykors till Runverket för undersökning. Det hade påträffats vid en arkeologisk undersökning i Botaniska trädgården. Fyndet gjordes i en provgrop drygt

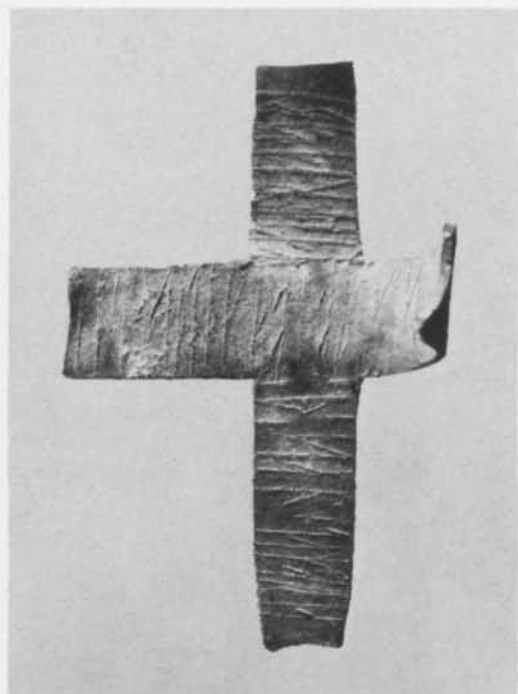

Fig. 3—4. Runristat blykors, funnet i Botaniska trädgården, Visby, Gotland. Framsida och baksida. Foto G. Jansson. (ATA.) — Rune-inscribed

lead cross found in the Botanical Gardens, Visby, Gotland. Front and back views.

90 m NNV om nordvästra hörnet av S:t Olofs ruin och ca 35 m Ö om Sjomuren och på ett djup av en halv meter under markytan i kulturlager, som dateras till 1200-talet, sannolikt dess senare del (Ragnar Engeström).

Korset är 55 mm högt och 46,5 mm brett och har en tjocklek av 1,5 mm. På dess framsida och baksida är inskriften, som omfattar ett 95-tal runor ristad (fig. 3—4). Runorna står tätt men tydligt skurna och fyller korsarmarna. De har en höjd av 7—10 mm. Den yttre delen av den högra vågräta korsarmen har böjts kraftigt framåt utan att inskriften skadats.

Inskriften är bevarad i sin helhet och läses med början från vänster på framsidans vågräta korsarmar (runorna 1—22), därefter från korsmitten och nedåt (runorna 23—34) och från korsmitten och uppåt (runorna 35—45) på de lodräta korsarmarna. Inskriften fortsätter från vänster till höger på baksidans vågräta korsarmar (runorna

46—70) och avslutas på de lodräta korsarmarna, där den läses uppifrån och nedåt.

Inskrift:

intesede pro nobis semper :þ: sancta
 5 10 15 20 25
maria mater iacobi apostuli :þ: sancta
 30 35 40 45 50 55 60
maria maggalena :þ: salumee :þ: sancta
 65 70 75 80 85
caeri.
 90

Inskriften är en anropan om förbön för de levande (Intercede pro nobis; jfr Latinskt-svenskt Glossarium, C. Ups C 20, sannolikt från 1470-talet, Jntercede... bedhya oc medhla). Den är riktad till de kvinnor som följde Jesus från Galileen till Jerusalem, vaktade vid hans grav och köpte välluktande kryddor för att smörja hans kropp: Maria, Jakobs moder, Maria från Magdala och Salome (Et cum transisset sabbatum, Maria Magdalena, et Maria Joacobi, et Salome eme-

Fig. 5. Ornerat stenblock, Runby, Eds sn, Uppland. Foto H. Gustavson. (ATA.) — Ornamented stone boulder from Runby, Ed parish, Uppland.

runt aromata ut venientes ungerent Jesum. Mc 16:1). Något övertygande förslag till vem som avses med de fem sista runorna (**caeri**) kan jag för närvarande inte ge. Formellt kan det vara en ofullständig skrivning av Caterina.

Inskriftens runformer talar för en relativt sen datering, snarast 1300-talet (?). För detta talar också skrivningen **intesede**. Det konsekventa bruket av **s**-runan med gotländsk form tyder på att inskriften ristats av en gotlänning. Korset förvaras nu på Gotlands fornsal, Visby.

Uppland, Eds sn, Runby

I augusti 1976 påträffades en tidigare okänd ristning på ett stenblock i Runby hage, nu ett grönområde 350 m NNV om järnvägsstationen i Upplands Väsby. Granskningen visade, att det rörde sig om en ristning på den södra kortsidan av ett jordfast block, 2,75x1,4 m stort och 1,4 m högt (fig. 5). Materialet är lättflagrande gnejsgranit av samma slag som runblocket U 114 Runby, ca 70 m NÖ om nyfyndet. Ristningen ger ett

ganska klumpigt intryck. Till följd av flagring och bortspjälkning saknas nu djurets huvud. Någon runinskrift har aldrig varit inhuggen i ristningsytan, utan ristningen har enbart haft ornamentala karaktär. Något direkt samband mellan nyfyndet och U 114 har inte kunnat konstateras.

Uppland, Enköping, S:t Ilians kyrka

I samband med en omflyttning av visst utgrävningsmaterial i Upplandsmuseet i Uppsala blev det aktuellt för Runverket att undersöka två ristade stenfragment, som kom fram vid undersökningen av S:t Ilians kyrkoruin i Enköping år 1942.

1. Runristat fragment av ljusröd sandsten. Storlek 22x15 cm, tjocklek 3,1 cm (Fig. 6).

Inskrift:

...-b-...

Av den första runan återstår nedre delen av en huvudstav samt spetsen av den högra bistaven i en **l**- eller **t**-runa, av den sista nedre delen (7 cm) av huvudstaven i en **i** eller **l**-runa. De tre runorna kan tänkas ha ingått i en runföljd **hialbi** 'hjelpe', ett vanligt förekommande ord i kristna böner i vikingatidens runinskrifter.

2. Ornerat fragment av ljusröd sandsten. Storlek 15x9 cm, tjocklek 3 cm (Fig. 6). Materialet är identiskt med det föregående runfragmentets. Styckena saknar passning till

Fig. 6. Runstensfragment från S:t Ilians kyrka i Enköping. Foto H. Gustavson. (ATA.) — Runestone fragment from St. Ilians Church, Enköping.

Fig. 7. Runstensfragment från kv. Torget i Uppsala. Foto H. Gustavson. (ATA.) — Runestone fragment from the Torget quarter, Uppsala City.

varandra, men kan mycket väl ha ingått i samma runsten. De hör inte ihop med någon nu bevarad runsten i Enköping.

Uppland, Uppsala, kv Torget

Den ovannämnda omflyttningen gav också anledning att undersöka två runstensfragment som hade påträffats omkring 1940 vid en arkeologisk undersökning inom klosterområdet i kv. Torget i Uppsala.

1. Runristat fragment av ljusröd, grovkor-nig granit. Storlek 65x22 cm, tjocklek 40 cm. Runornas höjd 6—7 cm. (Fig. 7). Fragmentet har sannolikt utgjort en del av vänster-sidan i en runsten. Kvarsittande medeltida bruk på ristningsytan visar att fragmentet använts som byggnadsmaterial.

Inskrift:

... stain eftir ...
"... sten efter ..."

På grund av bortslag i fragmentets ytterkant har de övre delarna av några runor skadats. Mellanledet i 1 **s** utgörs av den inre kanten av en fördjupning i ristningsytan. 3 **a** och 5 **n** har ensidig bistav och 6 **e** är stungen med en rund punkt. Spetsen av högra bistaven i 10 **r** borta i brottet.

Fig. 8. Runstensfragment från kv. Torget i Uppsala. Foto H. Gustavson. (ATA.) — Runestone fragment from the Torget quarter, Uppsala City.

2. Runristat fragment av ljusröd, medelkor-nig granit. Storlek 50x47 cm, tjocklek 43 cm. Runornas höjd 5—7 cm. (Fig. 8.) Kvar-sittande medeltida bruk visar att även detta fragment kommit till användning som bygg-nadsmaterial.

Inskrift:

...-þur sin ...

"... (bro)der(?) sin ..."

Av den första runan återstår nedre delen av en stav, som svänger svagt nedåt vänster. Sannolikt nedre delen av bistaven i en **u**-runa.

En jämförelse mellan runornas form på de två fragmenten och den huggningsteknik som använts talar för att de två styckena trots olika kornstorlek i materialet är rester av en och samma runsten. Inskriften på fragment 1 är då en del av själva resarformeln 'let ræisa stæin æftiR', medan inskriften på fragment 2 av runornas disposition att döma utgör själva slutet av minnesformeln, med uppgift om släktskapsförhållandet mellan den döde och den eller de som ombesörjt minnesmärket.

H.G.

Noter

¹ För en översiktlig framställning om folkmålen i Övre Dalarna, se L. Levander i *Svensk Uppslagsbok*, 2 uppl. bd. 6 sp. 895 ff.

² E. Gömlin (praes. J. Ihre), *Dissertatio de runarum in Svecia occasu II*, Uppsala 1773. Avbildning av runor s 21, vilka enl förf "Usurpantur, . . . , in privatis annotationibus ac nuntiis Elfdalensium".

³ Enl benäget meddelande av fil. lic. Gunnar Nyström, Uppsala.

⁴ Så skrivs t ex namnet *Amberrajs* i en runinskrift på en matskål från 1688 "rikssvenskt": *Amberris*. S. Björklund, Några ord om älvdalsk runskrift, i *Älvdalens sockens historia V*, utg. av S. Solders 1958, s. 186.

⁵ Formen *liss-* för *lilt-* är ej ovanlig i sv. dial. och ortnamn.

Referenser

- Bugge, S. 1900. Runinskrift på en stol fra Lillhärda, *Svenska fornminnesföreningens tidskrift*, bd 10:1. Stockholm.
- Levander, L. 1928. *Dalmålet II*, Uppsala.
- Levander, L. 1943. *Övre Dalarnas bondekultur*, bd, 1, Lund.
- Levander, Björklund, 1962. *Ordbok över folkmålen i övre Dalarna*, h. 2. Uppsala.
- Liljegren, J. G. *Runurkunder*, Stockholm 1833.
- Lindberg, C. 1941. *Terrängordet köl (käl, kielas)*, Uppsala.
- Noreen, A. 1882. *Ordlista öfver dalmålet*, Stockholm.
- 1906. Tabell öfver dalrunorna olika former, bil. till *Fornvännen 1*.
- Rostvik, A. 1967. *Har och harg*, Uppsala.
- SAOB = *Svenska Akademiens Ordbok*.
- Svärdström, E. 1971. Runorna och Ovensiljan, den germanska skriftens sista fäste, i *Från kulturdagarna i Bonäs bygdegård den 28—30 juni 1971*, Uppsala.
- Svärdström, E. 1959. *Runskålen från Hykie*, Filologiskt arkiv 7, Stockholm.

Rune Finds 1976

Nine rune finds were registered in 1976. The two most noticeable of these are a medieval lead cross from Visby with runic inscription in Latin (cf. p. 161), and a wooden bowl from Dalecarlia with a runic inscription from the year 1729. The writing of runes has survived even down to the present century in the parish of Älvdalen in Dalecarlia. The inscription on the wooden bowl should probably read: "This bowl is made in Lissköl (in) Ärdalen (i.e. Lillhärda) and (in) the upper shed (there) anno 1729". The other rune finds consist of runestone fragments from Gästrikland and from Uppland. The inscriptions on the latter read as fol-

lows: on the stone from Enköping: "...b..."; on the stones from Uppsala: "... stone after..." and "his (bro) ther...". Also discussed are three runestone fragments with ornament but lacking runic inscriptions.

The Gästrikland stones are re-discovered fragments of two already known runestones from Hedesunda (L 1048) and Österfärnebo (L 1045). These are being studied by Sven B.F. Jansson for publication in the "Norrlands runinskrifter" volume in the series *Sveriges runinskrifter*. The lead cross from Visby is to be published in a separate article in *Fornvännen 1978* and is thus only briefly discussed in the present article.